

Олександр Федій

ФЕДІЙ Олександр Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів – соціальна та економічна географія.

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО ОСМИСЛЕННЯ КАТЕГОРІЇ «СЕРЕДОВИЩЕ»

У статті окреслені наукові підходи до осмислення категорії «середовище» як багатоаспектного і складного об'єкту, яке включає різні компоненти, залежно від кута зору вивчення, та досліджується багатьма науками. Аналіз категорії «середовище» дозволив виявити основні міжгалузеві проблеми його ідентифікації.

Ключові слова: природне середовище, географічне середовище, довкілля.

Протягом всієї історії людства основу його розвитку склали знання про природу, людину, суспільство. Людина володіє унікальним феноменом – розумом, завдяки якому вона пізнає навколишній світ, аналізує всі події, явища, факти, що відбулися навколо, та передбачає деякі елементи майбутнього цього світу. Природа, суспільство та людська особистість завжди були об'єктами пізнання. Саме ці три складові є головними елементами оточення окремо взятої людини, рушійними силами формування «середовища», в якому все взаємопов'язане: природа сприяє розвитку людини, люди утворюють суспільство, суспільство змінює природу.

Категорія «середовище» має багато аспектів: вивчається різними науками, вживається у повсякденному житті. Говорячи про природне оточення, ми маємо на увазі «природне середовище», яке є об'єктом дослідження географії і має свою інтерпретацію – «географічне середовище». Але, розвиваючись у складі географічної оболонки, в ньому поєднуються і соціально-економічні компоненти, які утворюють «соціально-економічне середовище». У спрощеному варіанті все оточення можна назвати «життєвим середовищем» людини. З виникненням живої матерії, що мислить, носієм якої є людина, з'явилися підстави

© О. А. Федій, 2016

<http://doi.org/10.5281/zenodo.208943>

виділяти «ноосферне середовище». У кожної людини закладений її внутрішній світ, так зване «внутрішнє середовище». Воно не виникає саме по собі, а формується у більшій мірі під впливом «зовнішнього середовища», яке є цілісною системою природних та суспільних компонентів.

В основі природничо-наукового сприйняття оточуючого світу лежить твердження, що він піддається раціональному аналізу, тобто всі явища можна логічно пояснити, а те, що сьогодні здається дивом, завтра стає зрозумілим. Для релігійно-ідеалістичної картини світу Бог є творець видимого та невидимого світу, рушійною силою формування внутрішнього та зовнішнього середовища людини. У такому баченні світ являє собою «Божественне середовище».

Неоднозначне розуміння категорії «середовище» ставить актуальну проблему для дослідження – необхідність його наукового обґрунтування. Кожна епоха породжує нові знання про природу та суспільство, сприяє виникненню нового досвіду сприйняття навколишнього світу, відображає картини реальності провідних наукових сфер, в результаті інтеграції яких формується загальна картина світу. У вузькому розумінні слова «картина світу» – це власні уявлення про навколишній світ, які склалися на основі його сприйняття органами почуттів. У широкому розумінні – це накопичені переконання про все, що сприймають органи почуттів та думки. Все це лише відображення невеликої частини видимого навколишнього світу, але в усі часи людство прагнуло пізнати «середовище» існування набагато ширше і глибше, ніж це дозволяли власні можливості.

Категорія «середовище» розкрита у роботах науковців з філософії, географії, біології, екології та інших наук, а саме, Е. Б. Алаєва, В. І. Вернадського, В. Д. Губіна, А. В. Дмитрієва, С. Х. Карпенкова, В. М. Найдиша, О. С. Некрасової, А. А. Радугіна, М. Д. Пістун, Є. Ф. Солодова, І. Т. Фролова, І. Г. Черваньова.

Різноманіття проявів навколишнього середовища потребує глибокого та комплексного сприйняття фундаментальних понять про буття, матерію, першооснови утворення світу. Саме завдяки факту свого існування вони утворюють цілісну єдність навколишнього світу [7, с. 151-152]. Зараз з'являються нові теорії утворення Всесвіту, його будови та розвитку, і людство все глибше і ширше проникає у світ, який його оточує. Всесвіт – таким містким терміном визначають весь неосяжний світ – від елементарних частин до метagalactики. Результати наукових досліджень про реалії цього світу вражають навіть самих науковців. Наприклад, виділяють п'ять рівнів матеріального світу: гіпосвіт, мікросвіт, макросвіт, мегасвіт і гіперсвіт. Їм відповідають відстані

від 10^{-33} см до 10^{28} см, відкрито близько 400 елементарних частин, які можуть існувати декілька секунд [9, с. 61]. Саме в це «оточуюче середовище» своїми знаннями намагається проникнути людина.

Для багатьох людей нашого часу віра в науку замінила віру в Бога. Наука стала відігравати роль релігії, здатна відповісти на корінні проблеми упорядкування світу та людського буття. Але релігійно-ідеалістична інтерпретація світобудови у певній мірі протистоїть діалектико-матеріалістичній картині світу. Реальністю, яка визначала все суще у світі для християнства, головна ідея його світогляду, є надприродний початок – Бог, а не природа, космос. Уявлення про реальне існуюче надприродне примушує дивитися під особливим кутом зору на розвиток та утворення Всесвіту. У середньовічній картині світобудови Бог розглядається як існуюча над світом абсолютна субстанція. Смысл людського буття, з точки зору християнських теоретиків, полягав не у пізнанні і перетворенні природи та суспільства, а у з'єднанні з Богом, так званому «божому царстві».

Субстанцією всієї світобудови, на думку французького філософа П'єра Тейяра де Шардена, є Бог – середовище існування, джерело, центр світу та точка, від якої все починається та до якої сходяться всі реальності буття. Кожний елемент цієї реальності зароджується та перебуває у Богові. Бог настільки іманентний світу, розчинений в ньому, що весь світ являє собою «Божественне середовище». Христос уявляється Тейяром де Шарденом як невичерпний синтез духу та матерії, в ньому сходяться всі лінії світу, він надає всьому свою консистенцію. Весь Всесвіт являє собою не що інше як тіло Ісуса Христа – «Божественне середовище» [7, с. 160-162].

Отже, для віруючих людей навколишній світ – це світ речей, за яким потрібно бачити символи Бога. Таке сприйняття світу поділяється на предметну та символічну складові, а пізнавальний аспект направлений не тільки на виявлення об'єктивних властивостей речей, а й на усвідомлення їх символічних значень, в які потрібно вірити. Знання – це область явних та доведених істин, а віра – неявних та недоведених. Поєднання знання та віри забезпечують перебування людини у «Божественному середовищі».

Поняття «навколишнє середовище» має кілька аспектів. Наприклад, у багатьох джерелах – це неточне скорочення від «навколишнє природне середовище», яке вивчається природничими дисциплінами. Але людина живе у суспільстві і для її гармонійного існування необхідно зануритися у навколишнє соціальне середовище, що оточує людство чи окрему особу, культурне середовище, техногенне середовище тощо як категорії, які доповнюють це поняття до вичерпного його

змісту. Опанувати ці поняття допомагають філософія, історія, соціологія, економіка, право та інші науки.

Методологічно дуже важливо розрізнати такі поняття: навколишнє середовище, природне середовище та природа. Навколишнє середовище – все, що оточує людину, включаючи природне середовище, штучно створені людиною матеріальні компоненти, явища і процеси, а також соціально-економічні компоненти в їх історичному розвитку. Воно більш загальне, ніж природне середовище – частина навколишнього середовища, тобто такі природні компоненти, які існують на Землі та навколо неї, як матеріальні природні тіла (вода, повітря, тварини, рослини, мікроорганізми, ґрунти, мінерали, гірські породи тощо), явища (радіоактивність, гравітація, тепло, світло, звук тощо) та відповідні природні процеси (космічні, геологічні, кліматичні, біологічні тощо) [8, с. 14]. Природа у широкому розумінні – все суще, весь світ у різноманітності його форм, а у вузькому – сукупність природних умов існування суспільства. Тобто природа, природне середовище є компонентом, структурним елементом цілісної системи – навколишнього середовища. Це є основою виділення їх як окремих об'єктів пізнання багатьма науками. Наприклад, дуже тісно пов'язані між собою у цьому аспекті екологія та географія, яка в останні роки відчуває «притиснення» з боку першої. Екологія вивчає середовище життя організмів та їх взаємовплив, а географія вивчає територіальну організацію середовища існування організмів.

Природничі науки у найбільшому ступені приймають участь у розробці наукової картини світу. Ця картина являє собою сукупність найважливіших досягнень науки, принципів, законів, які дають цілісне розуміння світу як рухомої матерії, її розвитку, утворення життя та людини. Вона включає в себе найбільш фундаментальні знання про навколишнє середовище, перевірені та підтверджені практикою та спостереженням.

Екологія (грец. *oikos* – середовище, *logos* – вчення) – наука про взаємовідносини організмів світу із середовищем. По відношенню до предметів за компонентами вивчення цю науку поділяють на екологію мікроорганізмів, рослин, тварин, людини, міста, загальну, а за середовищем – суходолу, прісних водойм, морську та ін. [4, с. 55; 5; 8]. Здається, що таке визначення враховує всі аспекти навколишнього середовища, включаючи людину. Але ця наука не займається соціально-економічними аспектами середовища існування людини. Вона вивчає вплив на людину фізичних факторів (звук, радіація, хімічні речовини, тепло тощо).

А. Нейс у своїй роботі «Екологія, суспільство та стиль життя» вважає, що її не можна розглядати як універсальну науку про навколишнє середовище. Всі речі взаємопов'язані і перетинаються з філософськи-

ми проблемами про місце людини в природі. Ці загальні для екології та філософії проблеми досліджує екофілософія – тип філософського дослідження, направлений не на вибір фундаментальних ціннісних пріоритетів, а на аналіз певного типу проблем через органічне об'єднання двох добре розроблених дисциплін. Ціннісні пріоритети існують в будь-якому практичному мисленні. Автор зосереджує увагу на двох значеннях слова «філософія»: 1) поле дослідження, підхід до знань; 2) особисто-персональний кодекс цінностей та власний погляд на світ. Цей другий смисл філософії, проблеми особистих відносин людини з природою А. Нейс назвав екоософією та пропонує просту схему:

	Всеохоплюючий підхід	Зосередженість на відносинах з природою
Поле дослідження	філософія	екофілософія
Позиція, точка зору	певна філософська позиція	екоософія

У слові «екоософія» поєднується «середовище» та «мудрість», яка у такому випадку стає філософським світоглядом, що намагається відобразити умови життя в екосфері. Можна займатися екофілософією, але в межах власної практичної ситуації прагнути створити власну екоософію [10, с. 28-30].

Вагомий внесок у дослідження середовища вносить наука географія, яка має дуже складний об'єкт дослідження – географічну оболонку – і поступається в цьому відношенні лише філософії. Поняття «навколишнє середовище» в географічній літературі частіше замінюють поняттям «географічне середовище» – це та частина земного простору, з яким людське суспільство знаходиться на даний час у безпосередній взаємодії, тобто тісно пов'язана з процесом життєдіяльності людей [6, с. 25]. Незважаючи на тотожність цих понять, різниця між ним все таки існує: останнє розглядається як матеріальна база розвитку суспільства, виступає у вигляді природних умов та ресурсів. Географічна наука поділяє середовище на дві групи: фізико-географічне та суспільно-географічне. Певна частина мислителів абсолютизувала роль географічного середовища або окремих його елементів у житті суспільства. Французький філософ Шарль Монтеск'є вважається засновником географічного детермінізму як окремого напрямку в розвитку філософської думки. Він розвинув ідею про провідну роль географічного середовища в житті людей, культурі й історії.

Середовище є активною сферою географічної оболонки, «контактуючим» з людиною ландшафтом, який часто порівнюють з антропос-

ферою (або антрополандшафтом), геосистемою, соціально-географічним простором, які можуть носити більш детальний характер – соціосфера, техносфера, еконосфера, культуросфера тощо [6].

Процес пізнання взаємодії людини і природою має міжпредметний характер. Тому, виникли інтегральні напрями дослідження – соціальна екологія (вивчає взаємовідносини між суспільством та природним середовищем, вплив виробничої діяльності людства на стан природних умов, екологічну дію освоєної суспільством природи на життєдіяльність людини) та геоекологія (досліджує взаємодію людини з навколишнім середовищем в просторі – проживання і життєдіяльність її в географічній оболонці) [4, с. 55].

У міждисциплінарних дослідженнях наука, як правило, стикається з такими складними системними об'єктами, які в окремих дисциплінах вивчається фрагментарно, тому ефекти їхньої системності можуть бути взагалі не виявлені при вузько дисциплінарному підході. Інтегрована наука про навколишнє середовище ще тільки формується. Не з'ясовані її предмет та методологія, не має чіткої назви самої науки, а її задачі часто плутають з охороною природи як одним з компонентів управління навколишнім середовищем. Поки що не визначені її межі з екологією як розділом біології, з ландшафтоведенням як розділом географії.

Наука чи певний науковий напрям починає жити власним життям саме з часу його термінологічного визначення. Для наукових назв недоцільно користуватися побутовою мовою через її багатозначність і ситуативний характер, так як завжди виникає проблема пояснення.

Як справедливо визначив Е. Б. Алаєв, саме однослівні терміни є більш життєздатними. Одна з суто лінгвістичних причин – неможливість утворити похідні слова, насамперед, прикметники: «геосфера» відтісняє термін «географічна оболонка», «екологія» – термін «навколишнє середовище» [1]. У цьому відношенні «навколишнє середовище», «географічне середовище» належать до нежиттєздатних, бо складаються з двох слів. В українській мові було б слушним скористатися терміном «довкілля», яке навіть вживається у статтях Конституції України, але цьому заважає широкий і невизначений побутовий його зміст. Англійською мовою навколишнє середовище – *environment*, французькою – *environnement*, а відповідна наука – *environmental science, science du environnement*, тобто, «інвайронментологія». Про впровадження даного терміну в своїх роботах говорять Б. Г. Розанов [8, с. 6] та І. Г. Черваньов [11, с. 58]. Термін «інвайронментологія» сприяв би приведенню у відповідність змісту і спрямуванню вітчизняної екології, що надто вже розбухла від стрімкого безпідставного поглинання нею декількох галузей знання, особливо певних сфер кон-

структивно-географічної діяльності. З точки зору нової науки поняття про навколишнє середовище дуже просте. У загальному вигляді все те, що оточує людину і взаємодіє з нею тим чи іншим способом, це середовище існування людини (як індивідууму, як суспільства, як людства в цілому), яке включає фізичні природні та штучно створені фактори, а також соціально-економічні та психологічні фактори.

Біологічна еволюція відіграє важливу роль в становленні Космосу. Але не вона визначає закономірності його розвитку. На думку П'єра Тейяра де Шардена вирішальне значення зіграв етап еволюції, пов'язаний із становленням та розвитком людства. Людство займає виключне місце у світобудові, тому що на цьому рівні розвивається вища форма у розвитку світу – думка, свідомість, духовність. Цю сферу П. Тейяр де Шарден, а також його співвітчизник француз Е. Леруа, назвали ноосферою – сферою розуму [7, с. 160].

В. І. Вернадський обґрунтував ідеї П. Тейяра де Шардена та Е. Леруа про утворення ноосфери і дав змістовне пояснення цій сфері. За визначенням В. І. Вернадського ноосфера – це біосфера на певному етапі еволюції природи та суспільства, перетворена науковою думкою та працею у відповідності із законами розвитку природи та суспільства [3, с. 14]. Ноосфера – це область людської культури та прояв людської думки. Вона існує у певному просторі і часі, які взаємопов'язані один з одним та неподільні один від одного. Якщо їх немає, то немає і людини та її ноосфери.

Доцільно розрізнити два аспекти поняття «ноосфера». В одному випадку поняття «ноосфера» розглядається як сфера виникнення й існування розуму, а іншому – характеризує виникнення такої сфери взаємодії суспільства і природи, у якій домінуюча роль належить розуму, діяльності людини. Вона включає географічне середовище, геосферу, біосферу і людську діяльність, людський розум у всіх формах його виву: будівлі, дороги, телез'язок, виробництво і обмін товарів тощо.

Однією з ключових ідей, що лежить в основі теорії В. І. Вернадського про ноосферу, є те, що людина – не самодостатня жива істота. Вона живе окремо, за своїми законами і співіснує всередині природи й становить її частину. Ця єдність обумовлена насамперед функціональною нерозривністю навколишнього середовища і людини. Людство саме по собі є природне явище, і зрозуміло, що вплив біосфери позначається не тільки на середовищі життя, але й на способі думки [2]. Розвиток людства та порив його до космосу, космічні технології, науково-технічна та інформаційна революція розширили його можливості і відповідно цьому розширюються межі ноосфери. Пізнана та змінена людством частина матерії утворює ноосферне середовище – такий

простір, де створені всі умови для нормального функціонування всіх суб'єктів ноосфери. Воно складається з навколишнього природного, освітянсько-наукового, виробничого, культурного середовища тощо. Вивчення ноосфери охоплює весь простір і час. Це вже філософія нового типу – ноосферософія [3, с. 19].

Те, що людина не тільки біологічний організм, але й член людського суспільства, тобто явище соціальне, – аксіома. Вона перебуває не тільки у фізичному середовищі свого існування, а й у середовищі соціальному, а точніше – у соціально-економічному середовищі, знаходиться у постійному обміні матеріальними тілами, енергією та інформацією з іншими членами суспільства. Форми та об'єм такого обміну визначаються соціально-економічними факторами, компонентами навколишнього середовища, а також індивідуальними особливостями індивіда. Визначаючим фактором соціально-економічного середовища є спосіб виробництва, тобто рівень розвитку засобів виробництва та виробничих відносин. Останнім часом вагомим став показник інформованості суспільства, в якій мірі воно може використовувати ресурс інформаційного середовища. Воно формує єдине поле ідей, наукового знання, певні стереотипи поведінки, духовні досягнення. Таким чином, соціально-економічне середовище є дуже важливим компонентом навколишнього середовища, має багато проявів, пов'язаних з положенням людської особистості в суспільстві [8, с. 35-36].

Навколишнє середовище являє собою матеріальну систему, яка знаходиться у динамічній рівновазі, досягнутій завдяки тісним взаємозв'язкам і взаємодіям процесів та явищ протягом тривалої історії розвитку Землі та на всіх етапах формування суспільства. Ця динамічна рівновага особливо чутлива у природному середовищі і визначається як певний стан сформованості природних ландшафтів під впливом зовнішніх факторів, з одного боку, та процесів самоорганізації, саморегулювання – з іншого [7]. Система «людина – середовище» зараз приваблює найбільшу увагу вчених усього світу у зв'язку з прогресуючим ростом забруднення всіх природних компонентів середовища, зростаючою кількістю штучних продуктів, напруженою ситуацією у демографічних процесах, недобррозичливими стосунками між окремими країнами та групами країн. Саме це стало причиною утворення екологічної кризи, загостренню енергетичної та сировинної проблем, проблеми використання вод Світового океану та Космосу. Внаслідок порушення рівноваги у соціально-економічному просторі виникли та поглиблюються проблема збереження миру, демографічна проблема, проблема бідності, проблема подолання відсталості країн у розвитку та інші. Маса всіх вироблених людиною предметів за один рік складає

10^{13} – 10^{14} т., а біомаса – 10^{23} т. З цих розрахунків видно, що людство створює штучне середовище, яке постійно поглинає природне. Щорічно на планеті знищуються ліси на площі 20 млн. га., вибуває 6-7 млн. га сільськогосподарських земель, які відновлюються 700-800 років, збільшуються на 6 млн. га площі пустель, в океан потрапляє 3,5 млн. т. нафти, в атмосферу Землі – 60 млн. т. аерозолів, 100 млн. т. діоксиду сірки, 70 млн. т. оксидів азоту, 175 млн. т. оксиду вуглецю. Стічні води перевищили 1800 км^3 [7].

Перед людством стоїть гостра проблема взаємодії з навколишнім світом, особливо природним його компонентом. Це пов'язано з протиріччями між діяльністю людей та природним середовищем. Дана взаємодія набула кризового стану, і у розв'язку цієї проблеми потрібна якась спільна ідея для всього людства, так звана «філософія подолання кризи». Глобальні проблеми сучасності поставили перед людством задачу пошуку нових шляхів розвитку, перебудови свого ставлення до навколишнього середовища. Вони оговорюються фахівцями різних наук – філософами, географами, біологами, екологами.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь / Энрид Борисович Алаев. – М. : 1983. – 350 с.
2. Бабильов Ю. П. Концепції сучасного природознавства / Ю. П. Бабильов. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 244 с.
3. Дмитриев А. В. Ноосферный вектор развития Человечества: Монография / А. В. Дмитриев. – Чебоксары, 2003. – 104 с.
4. Масляк П. О. Словник-довідник учня з економічної і соціальної географії світу / П. О. Масляк, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Лібра, 1996. – 328 с.
5. Небел *Бернард*. Наука об окружающей среде: Как устроен мир: том 1 / Бернард Небел. – М. : Мир, 1993. – 424 с.
6. Пістун М. Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник / М. Д. Пістун. – К. : Вища школа, 1994. – 156 с.
7. Радугин А. А. Философия: курс лекций / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 272 с.
8. Розанов Б. Г. Основы учения об окружающей среде: Уч. пособие / Б. Г. Розанов. – М. : Изд-во Московского унив., 1984. – 376 с.
9. Солопов Е. Ф. Концепции современного естествознания: Уч. пособие для вузов / Е. Ф. Солопов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. – 232 с.
10. Философия отношений с природой: Споры вокруг глубины экологии: Спец. информация, обзор Ермолаевой В. Е. / РАН: ИНИОН. – М. : Б. и., 1997. – 48 с.
11. Черваньов І. Г. Інвайроментологія – наука про «оселю людини» та її поступ / І. Г. Черваньов // Укр. геогр. Журнал. – 2004. – №1. – С. 57-64.

Федий А. А.

**ФИЛОСОФСКИЕ ПОДХОДЫ К ОСМЫСЛЕНИЮ
КАТЕГОРИИ «СРЕДА»**

В статье раскрыты научные подходы к осмыслению категории «среда» как многогранного и сложного объекта, который включает разные компоненты, в зависимости от изучаемого угла зрения, и исследуется многими науками. Анализ категории «среда» позволили определить основные межотраслевые проблемы её идентификации.

Ключевые слова: природная среда, географическая среда, природа.

Fediy O. A.

**PHILOSOPHICAL APPROACHES TO UNDERSTANDING
CATEGORY «ENVIRONMENT»**

Category «environment» has a lot of aspects. It is studied by various sciences, is used in everyday life. Speaking of the natural environment, we mean the «natural environment», which is the object of study of geography and has its own definition – «geographical environment». In the geographical envelope social and economic components that form a «socio-economic environment» are combined. In a simplified version the whole environment can be called as «living environment» of a person. With the nascence of living and thinking matter, the carrier of which is a man, there were some reasons to allocate «noosphere environment». Each person has his own inner world, so-called «internal environment». It does not occur by itself, but is formed mostly under the influence of «the environment», which is a holistic system of natural and social components.

For religious-idealistic world view God is the creator of the visible and invisible world, the driving force of the internal and external environment of man. In this vision world is a «divine environment».

Philosophers, geographers, biologists, ecologists study environment, and some of its aspects are considered by economists, historians and others. Recently many scientists have spoken of the necessity to form a single, integrated environmental science. This science appeared at the intersection of natural and socio-economic sciences. Its name is invaynementolohiya.

Environment is a financial system that is in dynamic balance. It is achieved due to close relationship and interaction of processes and phenomena during the long history of the development of the Earth and at all stages of the society.

The world has an acute problem of interaction with the outside world, especially its natural component. It is connected with contradictions between human activity and the natural environment. This interaction has become crisis. The global problems of modern humanity set the task to find new ways of development, restructuring their relationship to the environment.

Keywords: environment, geographical environment.

Надійшла до редакції 7.09.2016 р.